

İSLÂM DÜNYASININ İNHİTATI SEBEBİ SELÇUK İSTİLÂSİ MIDIR ?

Prof. M. Şemsüddin Günaltay

Dokuzuncu ve onuncu asırlarda müslüman şarkta büyük bir hız alan ilim hareketinin müteakip asırlarda duruşu ve şarkın yavaş yavaş kesafeti artan bir cehalet kâbusile örtülüğü keyfiyetini Selçuk istilâsının bir neticesi gibi göstermek bir zamandanberi moda olmuştur.

Vaktiyle Ernest Renan tarafından ileri sürülmüş olan bu iddianın [1] son zamanlarda bazı genç Arap müellifleri [2] tarafından da hararetle müdafaa edildiği görülmekte olduğundan tarihi hakikati meydana koymak üzere yüksek huzurunuzda bu mevzuu tetkik etmeği ilmi ve milli bir vazife saymaktayım. İddia şudur :

1 — Dokuzuncu ve onuncu asırlarda islâm dünyasına en parlak devrini yaşattırان ilim hareketi, Türk olmıyan unsurların esiridir.

2 — Parlak bir inkişafa mazhar olan bu hareket, Selçuk Türklerinin ön Asyayı istilâ etmeleri neticesinde durmuş, bu hal islâm dünyasının umumî inhitatına sebep olmuştur.

Bu iddianın ne kadar esassız ve realiteye ne kadar zıt olduğunu göstermek için evvelâ müslüman dünyasındaki lâik ilim ve felsefe hareketinin nerede ve kimler tarafından yaratılmış ve hangi dimağların yardımıyla hızlanmış olduğunu, sonra da bu hareketin nasıl ve ne gibi âmiller tesiriyle durduğunu araştıracağız :

Hepiniz bilirsiniz ki islâm dünyasında esaslı fikir hareketi sekizinci asrın ikinci yarısında parıldamağa başlamıştır.

Bu hareketin başlıca iki inkişaf sahası görülmektedir (1): Ön Asyada İrak. (2) Orta Asyada Maveraünnehir (مأوراءالنهر) ve Bakteriyân. İrakta bu hareket ilk defa (Basra) da baş göstermiş, sonra (Bağdat) a intikal ederek bu şehirde inkişaf etmiştir. Orta Asyada ise ötedenberi ilim merkezlerinin Buhara ve Bellh şehirleri olduklarını ve bilahare Buharanın birinci mevkii işgal ettiğini biliyoruz.

[1] E. Renan, Averroès et Averroisme, Avertissement, p. IV, 7e éd. paris, 1922

[2] Djémal Saliba. Etude sur la métaphisique d'Avicenne. p-33-34. paris, 1926

Orta Asyanın müslümanlıktan önceki medeniyeti ve kültür vaziyeti ile islâmî devirde ilk fikir hareketinin niçin Basrada baş göstermiş olduğunu birinci Tarih kongresinde etrafiyle izah etmiştim. Bugün bu hususlara temas etmiyeceğim. Burada yalnız, islâmî devirde Basra mektebini kuran ve yükseltenlerin Maveraünnehirin istilâsı hengâmında Ubeydullah bin ziyad (عبيدالله بن زياد) tarafından Buharadan Basraya nakil ve orada iskân edilmiş olan Türkler [1] ve bunların çocukları olduklarını hatırlamakla iktifa edeceğim.

Bakteriyalı bir Türkün oğlu olan Amir bin Übeyd (عمرو بن عبید) tarafından kurulan Basra mektebi, muhitin tesiriyle teolojik bir sima altında felsefi bir istikamet takip etmiştir. Aklın hâkimiyeti, fikir ve iradenin hürriyeti esasını müdafaa eden bu rasyonalizm mektebi, kâinatın ezeli ve değişmez kanunlara bağlı olduğu, âlemde sebep-siz hiç bir şey olmayacağı esaslarıyla [2] lâik ilimleri kucakladığı gibi; insanın iradesinde müstakil ve hür bulunduğu, efal ve eşyadaki hüsnü kubhun, diğer bir tabir ile hayrû şerrin haddizatında mevcut olduğu prensibini kabul etmek suretiyle de şahsî mesuliyete dayanan sağlam bir ahlâk temeli atmış oluyordu. Aklın yanında ampirik esaslara da kıymet veren bu mektep, cüzü lâyetecezzâ (جزء لا يتجزأ) ve hareket (حركة) fikrine istinaden ileri sürdüğü atom nazariyesile fiziki metafizike bağlamak yolunu bulmuştu. [3]

İrak rasyonalizm mektebi Abbasî halifelerinden Memun (مأمون) devrinde birdenbire parlamış, neticede lâik ilimlere ait feyzli bir tercüme ve telif faaliyeti başlamıştır, Memunun ne Emevî ne de kendinden evvelki Abbasî halifelerinde görünmeyen bir şevk ile kendisini lâik ilimlere ve rasyonalizme vermiş olması, bizi onun mümtaz şahsiyetinde durmağn mecbur etmektedir. Memunun mensup olduğu kavim ve zümre icinde bir istisna teşkil etmesi sebebini araştırmak, tarihin müphem görünen bazı noktalarını izaha medar olacaktır. Tarihi Yakubi ve Camiüddüvel'de tasrih edildiğine göre [4], Harun Reşid'in bu oğlu bir türk kızından doğmuş, Bellh Türklerinden Parmak oğullarının (Bermekilerin) nezaretleri altında

[1] Epülabbas Ahmet bin Yahya elbelazürî, (ابوالعباس احمد بن يحيى البلازورى) kitabi fütühübüldan, (كتاب فتوح البلدان) s. 376, Goeje tabı. Brill. 1866.

[2] Sadüddini Teftâzani, (سعدالدين تفتازانى) Şerhülmekasid. (شرح المناصد) c, 1, s. 293. İstanbul tabı. ve Seyyit Şerifi Cürcani (سيد شريف جرجاني), şerülmevakif (شرح المواقف) c. 1. s. 151, İstanbul tabı.

[3] Leopold Mabileau, Histoire de la philosophie atomistique.

[4] Münecim başı Derviş Ahmet, Camiüddüvel (جامع الدول) (sahayifülahbar), Bayazıt umumî kütüphane, numara 5019-5020.

talim ve terbiye görmüş, büyüdükten sonra da Şark Hidiviligi unvanıyla Türk illerine gönderilmişti.

Çin Vakayinamelerinin şehadetleri veçhile milâdi altıncı, yedinci ve sekizinci asırlarda Orta Asya'nın Maverâülnehir, Horasan ve Bakteriyan havalisinde yani Memunun hidiv tayin edildiği mntakalarda büyük ve eski bir kültür yaşıyordu [1]. Memnu (مامون) ruhunun meclup olduğu bu kültür içinde olgunlaştı. Mensup olduğu kavmin seciye ve temayüllerinden büsbütün farklı bir meleke ve kabiliyetle mücehhez olarak yetişti. Bu muhite okadar alışmıştı ki, hilâfet tahtı kendisine kaldığı zaman; ahval ve şeraitin icbarına rağmen, dayılarının memleketinden ayrılmak istememiş [2], Bağdada dönmiye kat'iyyen mecbur kaldığı zaman da bu havali münevverlerinden mürekkep bir grupla beraber gelmiştir. O zamanda Bağdat Kadıülkudatı (قاضي القضاة) olan Yahya bin Eksem (يحيى بن عكثم), evvelce Yahya bin Mübarek (يحيى بن مبارك) ve Sümame bin Eşres (سمامة بن اشرس) gibi rasyonalistlerle sıkı temaslarda bulunmuş olan Memunun ilmen ne kadar olgunlaşmış olduğunu gösteren bir menkıbe haber vermektedir: Kadıülkudat Yahya diyor ki: Memun, kardeşinin katlinden sonra halife sıfatıyla şarktan Bağdada geldiği zaman bütün fukaha ve ulemayı saraya toplamamı emretti. Onlarla bir takım çetin meseleler hakkında ilmiğ münakaşalar yaptı. Ve bu suretle onları imtihan ederek Iraktaki ilim seviyesini anladı [3]. Memunun rasyonalizm sistemini ciddiyetle müdafaa ve iltizamı, ananeci mektep mümessillerini bu sistemi kabule icbar edişi, bu imtihandan sonra olmuştur. Görülüyor ki Memun, kendisini temayüz ettiren hususiyeti bidayettenberi Türklerden aldığı terbiye ve kültüre medyundur. Türk illerinde müspet ilimler çerçevesi içinde inkişaf eden dimağı; başta Kur'anın mahiyeti olmak üzere: akıl ve mantığa uymıyan gayrı ilmiğ her şeye karşı isyan etmiş, lâik kültürü umumileştirmek emeliyle geniş nisbette bir tercüme ve telif faaliyetine başlatmıştır. Felsefe ve Lâik ilimler hakkında Memun devrinden itibaren başlayan telif faaliyetinin başında bilhassa Orta Asyalı Türkler görülmektedir. Bunlar arasında felsefe ve tıpta Faraplı Uzluğ oğlu Ebu Nasr Mehmet (ابو نصر محمد), Belhli Ebu Zeyd (ابو زيد), Buharalı İbni Sina (ابن سينا), Serahslı Ahmet İbni Tayyip (احمد بن طيب), tabiiyat ve coğrafyada

[1] Edouard Chavannes, Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux p. 132-165. St. Ptersbourg, 1903.

[2] Tarihi Yâkubiğ (تاريخ يعقوبی), c. 2. s.

[3] İbni Tayfur (ابن طيفور). Tarihi Bağdat c. 6. s. 75 ve mabadi, Avrupa tabı.

Harezmi Ebu Reyhanı Biruniğ (ابو ريحان بيروني), riyaziyatta Arık oğlu Ebu Nasr, Harezmi Mehmet bin Musa, Habeşül Hâsip (حبش الحاسب), İbni Türk elceyliğ (ابن الترك الجيلي), heyette Ferganalı Ahmet bin Küseyr (احمد بن كشير), tarihte Soltekin oğlu Ebu Bekir Mehmet, edebiyatta Soltekin oğlu İbrahim gibi Türk çocukları, yalnız İslâm tarihinde değil beşer ilim tarihinde de mevki almış mümtaz şahsiyetlerdir.

Bu Türk çocuklarının yarattıkları müsbet ilim hareketinin en feyizli ve en devamlı akisleri kendi anayurtlarında görüldü. Memunun ölümünden 41 sene sonra Buhara merkez olmak üzere Türk illerinde kurulan Saman oğulları devleti; Irakta felsefeyi ve lâik ilimleri tenkile çalışan halife Elmuktadıbillah (المتضد بالله) a karşı, bunların kudretli ve samimiğ bir hamisi olarak sahneye atılmıştı. Bu hanedanın onuncu asrın ikinci yarısında ve bilhassa bu kısmın sonlarına doğru devamlı siyasiğ buhranlar geçirdiği zamanlarda bile, Buhara fikir ve ticaret hayatının en büyük merkezlerinden biri olmakta devam etmiştir. Bu asırda Buhara yalnız Türkistanın değil, bütün feodal islâm dünyasının en mühim bir ilim merkezi olmak tefevvukunu muhafaza etmiştir.

Sâman oğullarının müslüman şarkta parlak şöhretini asırlarca muhafaza eden büyük kütüphaneleri, lâik ilimlere ait eserlerle dolu bulunuyordu. Buradaki kitapların lâik ilimlere ait ve müelliflerinin de Türk olduklarını Metali haşiyesindeki bir kayitten öğreniyoruz [1]. Türk filozofu Fârâbiye Aristoya nisbetle (muallimi sani) unvanını kazandıran (Ettalimüssâni) unvanlı felsefiğ ve ilmiğ eser de bu kitaplar arasında bulunuyordu. İbni Sina gibi bir âlimin yüksek irfanını medyun olduğu bu kütüphane ne yazık ki Sâman oğullarının felâketli zamanlarında yanmış, muhtevi olduğu yazma tek nüshalar ebediyen kaybolmuşlardır. Felsefe ve lâik ilim hareketini himaye ve Buharayı bir ilim merkezi yapan Âli Sâman devletinin milliğ mahiyeti nedir? Hepiniz bilirsiniz ki, bu devlet şimdiye kadar tarih kitaplarında bir Pers devleti olarak gösterilmektedir. Bu itibarla bu devletin mahiyeti nedir? Sualini ihtimal ki içinizde abes görenler olacaktır. Fakat hemen söyleyeyim ki hakikat hiç te böyle değildir. Türk illerinde kurulan ve lâik ilimleri koruyan bu devletin başında bulunan hanedan da Türktür, devlet te her manasile bir Türk devletidir.

Topkapı sarayı Sultan Ahmet kütühanesinde 2935 numarada mukayyet olan Camiüttevarih (جامع التواريخ) in müellifin hayatında yazılan ikinci cildinin 168 inci sahifesinde Âli Sâmanın Türk ırkından ve

[1] Kâtip Çelebi. Keşfüzzunun (كشف الظنون). c. I, 344. Mısır tabı.

Oğuz boyundan olduğu sarahaten kayıt edilmektedir. Bu sarahat aynı eserin hazine kütüphanesinde 1654 numarada mukayyet olan nüshasında da aynen mevcuttur. Bundan başka Bağdat köşkündeki 282 numarada mukayyet Hafız Ebru mecmuasında aynı sarahat görülmektedir.

Aynı eserlerin Oğuzlar bahsinde de Âli Sâmânın Oğuz Türklerinden oldukları bir daha tekrar edilmektedir. Müverrih Muslihüddin Lârî (مصالح الدين لارى)nin Nuruosmaniye kütüphanesinde 3156 numarada mukayyet Mirâtüledvar (مرآت الادوار) adlı yazma eserinde de aynı sarahati yani Âli Samanın Türk olduğu kaydini görmekteyiz.

Esasen kıymetli membalardan olan bu iki eserdeki sarahatler olmasa da, bu hanedanın Türk olduğunu kabul etmek mecburiyeti vardır. Çünkü hanedana adını veren büyük ceddin tarihlerde gördüğümüz isim ve unvanları mensup olduğu milliyetin silinmez damgasını taşımaktadır. Filhakika tarihlerde bu hanedanın büyük cediti (Sâman Yavgı kudat) suretinde kayıt edilmektedir. Burada gördüğümüz üç lâfızdan her üçü de Türklere mahsus, Türkçe unvanlardır. Şimdi bunları tetkik edelim: Ötedenberi İraniğ şive ile Sâman suretinde telâffuz edilen bu lâfzın, meşhur Ebülfercülcevziğ (ابوالفرج الجوزى) nin Ayasofya kütüphanesinde 2908 numarada mukayyet Elmuntazam fi tarihülmülükü velümem (المنتظم في تاريخ الملوك والامم) adlı eserinde (Şaman) şeklinde yazılmış olduğunu görüyoruz. Bu, bize iranileştirilen sâman lâfzının doğru şekli şaman olduğu ihtimalini göstermektedir. Aşağıdaki vesikalar ise bu ihtimalin bir hakikat olduğunu kat'ileştiriyor:

Bütün membalarda (Sâman yavgı) nın, müslümanlıktan evvel Belh'deki Nevbahar mabedi Kodatı (hüdası) olduğu tasrih edilmektedir. Bugün Nevbahar mabedinin bir vakitler umumiyetle zannedildiği gibi bir mazdeizm ateşgedesi değil, Yüeçi Türkleri hükümdarı Kanışka tarafından kurulmuş Mahayana mezhebine ait bir Budizm Viharası olduğunu kat'ig surette biliyoruz. İbni Nedim (ابن ندیم) de Türkler arasında münteşir olan budizm dinine Semeniyeye yani Şamanilik denildiğinin kaydedilmiş olmasına nazaran [1] Belh'deki Vihara mabedinin Kodatı olan zatın da - orta Asyadaki bütün din uluları gibi - şaman olması pek tabiidir.

Yavgı lâfzına gelince bu da Türk Prenslerine verilen Yabgu unvanından başka bir şey değildir. Camiüttevarih müellifinin bu kelimeyi (asılızade) tabirile fars diline tercüme etmiş olması da bunu müeyyettir. Muhtelif Türk lehçelerinde (b) ile (v) harflerinin

[1] İbnünnedim (ابن الندیم). Fihristütülum (فهرست العلوم), s. 484, Mısır tabı.

tebadülüne dair binlerce misaller olduğuna nazaran yavğı ile yabgunun aynı şey olduklarında şüphe yoktur. Yavğının yabgu unvanı olduğu Çin ve Hint tarihlerinden de anlaşılmaktadır.

Çinin ikinci Han sülâlesi vakayinamesinde Bakteryadaki Yue-çi Prensleri Hi-Hieu unvanile yadedilmektedir. Sinoloğlar Çince Hi-Hieu veya Şe-Hu lafızlarının Türklere mahsus bir unvan olan yabgu muharrefi olduğuna ittifak etmişlerdir [1]. (Kharoştî) yazı ile olan Hint vesikalarında ise Yue-çi prensi, Yavuga unvaniyle yadedilmektedir. Bunun da Türkçe yabgu muharrefi olduğu umumiyetle kabul edilmektedir. Yue-çi yani Aysoy türkleri hanı Kanışka tarafından Belh şehrinde kurulan Vihara mabedinin Kodatı olan Prens'in de ataları gibi Yabgu olması pek tabiiğdir. Hoten (Khotan)'da bulunan vesikalarda yabgunun, ismi has olarak kullanılmış olduğu şöhretli sinolog E. Chavannes tarafından beyan edildiğine göre [2], Şaman Yavğıdaki yavğı lafzı bir unvan değil, isim olarak ta kabul olunabilir. Kodat lafzı ise, sahip, mevlâ, efendi manalarını ifade eden türkçe bir kelimedir. Pers dilindeki Khuda (huda) nın türkçe kudattan başka bir şey olmadığı şüphesizdir.

İşte Oğuz türklerinden olduğu verilen malûmatla kat'ig surette tebeyyün eden bu Şaman yavğı, Arap istilâsı hengâmında Horasan emiri Esed bin Abdullah (اسد بن عبدالله) ın teşvikile müslüman olmuş, torunu Nasr ise 874 tarihinde Buhara merkez olmak üzere Âli Sâman devletini kurmuştur.

Tarihin karanlıklarına gömülen zamanlardanberi muhtelif adlarla anılan Türklerle meskûn olan sahalarda Oğuz boyuna mensup bir hanedan tarafından kurulan bu devletin, şimdiye kadar bize öğretildiği gibi bir Pers devleti değil, her manasile bir Türk devleti olduğunda ümit ederim ki kimsenin şüphesi kalmamıştır.

Selçukilerden evvel büyük İslâm imparatorluğu içinde zuhûr eden devletler arasında en medeniğ bir sima arzeden ve esaslı teşkilâtiyle bütün islâm feodal devletlere örnek olan Şaman Oğulları devletinin hayranlıkla şahidi olduğumuz siyasiğ, içtimaîğ, iktisadiğ, idariğ teşkilâtı ve yüksek kültürü tamamilen Türk dimağının mahsulüdür.

İslâm'da felsefe ve lâik ilimler hareketini yaratan ve kuvvetlendirenlerin Türklerden başka unsur olduğu yolundaki iddianın hakikatten ne kadar uzak ve ne kadar vâhiğ bir iddia olduğnu te-

[1] E. Chavannes Documents sur les Tou-Kiue occidentaux, ve L. de la Vallée poussin, L. Inde aux temps des Mauryas, p. 338.

[2] E. Chavannes, Journ. Asia - 1914 - p. 369.

barüz ettirdikten sonra şimdi mevzuumuzun ikinci kısmına, yani islâm âleminde başlamış olan müspet ilim hareketinin durmasını Selçuk istilâsına atfeden iddianın münakaşasına geçiyorum :

İlimiğ bir tetkika dayanmıyan bu iddianın ne kadar çürük olduğunu tebarüz ettirmek ve tarihiğ hakikati meydana çıkarmak için, müsaadenizle dokuzuncu asır ortalarından başlayarak müslüman dünyasının geçirdiği içtimaîğ ve diniğ safhalara seri bir nazar atalım : ne kadar seri olursa olsun bu tetkik neticesinde şimdiye kadar siyasiğ sahada araştırılan ve tabiiğ bulunamıyan hakikiğ inhitat amili kendilğinden tebarüz etmiş olacaktır.

Abbasiğ halifelerinden Vasıkbillah (وائل بالله) (843-847), dokuzuncu asır ortalarına doğru gözlerini hayata kapadığı zaman, Memunun kurduğu rejim icabı olarak vezirlik, kadiyülkudatlıktan başlamak üzere bütün devlet teşkilâtı rasyonalistlerin elinde bulunuyordu. Bu hal, islâm tarihinde bildiğimiz ilim ve terakki devrini temin etmişti. Fakat Vasıkten sonra iktidar mevkiine garip tabiatlı kardeşi Mütevekkilalalah (متوكل على الله) (847 - 861) geçince, vaziyet değışti. Geri zihniyetli olan bu adam ihtimal ki mütaassıp güruhu kazanmak gibi siyasiğ bir düşüncenin de sevkile ananecileri iltizam etti. Rasyonalistlere karşı bir tenkil mücadelesi açtı. Onları birer birer iş başından attı. Aleyhlerinde şiddetli takibat yaptırdı. Mekkeli Abdulâziz İbni Yahya (عبد العزيز بن يحيى) gibi mürteci müşavirlerin tahrikile rasyonalistlerin baş hâmisî olan vezir Mehmet Bin Abdülmelikbinizzeyyat (عبد الملك بن الزيات)ın bütün mallarını musadere etti, kendisini de demir bukağılara vurarak tedricen kızdırılan bir fırın içine attırdı. Bedbaht adam yavaş yavaş kavrulmak suretile dört gün cehennem azabı çektikten sonra öldü[1].

Vezirin ölümünden sonra felce uğrayan Kadiyülkudat Ahmet Bin Duad (قاضي القضاة احمد بن دواد)ın da malları musadere edildi. O da hastalıkla yoksulluğun pençesine terkedilmek suretiyle öldürüldü. Rasyonalistlerden Hertseme (هرثمة) ise parça parça edildi. Rasyonalizm ve lâik ilimlerin tedrisi men olundu. İktidarı ellerine alan an'aneciler, tedrisatı Kuran ve Hadis çerçevesi içine hasrettiler. Bu çerçeve haricinde okumak ve düşünmek men edildi. Mütevekkil ile başlayan bu hareket, halife Mutadid Billah (المعتضد بالله) (892- 902) zamanında felsefe ve lâik ilimlere ait kitapların yakılması gibi bir vahşete inkilâp etti. İşkence usulleri bulmakta engizisyon reislerinden mahut Thomas Torquemada'ya taş çıkarıracak kadar mahir olan bu hunhar halifenin ilk kurbanı Serahs Türklerinden filozof Ebut-

[1] Ibnül Khallikan (ابن الخلكان), vefeyatülâyan (وفيات الاعيان) Mısır tabı.

tayyip Ahmet (ابوالطيب احمد) oldu. Felsefe ve tarihe ait kıymetli eserler yazan bu bedbaht âlim, malları musadere edildikten sonra öldürüldü.

Mutadîdın (معتضد) emriyle filozofların ve lâik ilim mümessillerinin kitaplarındaki bidatları yani ilmiğ esasları araştırmak ve imha etmek üzere bir sansör heyeti teşekkül etti. İçlerinde yeni fikirler, ilmiğ ve felsefiğ mephaslar bulunan ve binaenaleyh bidatlarla mülevves sayılan kıymetli kitaplar yakıldı. Müellifleri işkencelere mahkûm edildi.

Selçuklardan 190 sene evvel hilâfet merkezinde başlıyan bu hareketin başında çok dar düşüncelerile temayüz eden Hambelilerle Kerramiye (كراميه) taraftarları bulunuyorlardı. Bu guruh, müslümanları itikadiğ ve amelîğ hususlarda munhasıran ananeye müstenit bir sistem etrafında birleştirmek istiyorlardı [1]. Fakat, fikriğ ve itikadiğ hayat için ileri sürdükleri esaslar tamamiye iptidaîğ devirlere ait kaba bir paganizmden mülhem bir antropomorfizme münthehi olduğı gibi hukukiğ ve hayatiğ sahadaki esasları da ancak bedavet hayatı yaşıyan bir cemiyetin ihtiyaç ve törelerine uygun şeylerdi [2].

Bu mezheplere göre kâinatın nizamını keyfiğ surette her an değıştiren, elli, ayaklı kahhar bir Allah arş üzerine oturtuluyor, [3] her türlü irade ve ihtiyardan mahrum birer kukla addedilen insanlar onun keyfiğ iradesinin bazıçeliğine bırakılıyordu [4]. Fakat beşeriğ ihtiyarın refiile ahlâkiğ ve diniğ mesuliyet temelini de kaldırılmış olacağı düşünüleliyordu.

Ananecilerin şıarı ilim ve felsefe düşmanlığı olduğı için iptidaî düşünceli kütleyi kendilerine muzahir bulmuşlardı. Fakat bunların haricinde kalan parlak zekâ sahipleri, münevver zümre, iptidaîğ telâkkilerle bir türlü tatmin edilemiyen dimağlarını susturacak kaynağı felsefe ve lâik ilimlerde bulabildikleri için an'anecilerin galip geldikleri zamanlarda bile rasyonalizm hareketi gizli bir halde devam etmişti. Bunlar adeden az, siyaseten istinatsız olmakla beraber, akıl esasına dayandıklarından, ananecilerin küflü hurafelerini mantık ve ilim silâhlarıyla didikliyebiliyor, popüler imamları

[1] Seyit Murtaza, سيد مرتضى Tabsiratülavam fi marifeti mekalatilenam (تبصرة العوام في معرفة مقالات الانام) s. 64 - 87 Tahran tabi.

[2] Dozy (R); Essai sur l'histoire de l'islamisme. Leyde, 1879 ve Goldziher, Le dogme et la loi de l'islam, Paris, 1920 ve Houdas, L'islamisme, Paris, 1904.

[3] Şehristâni, (شهرستاني) Kitabülmilel vennihal (كتاب الملل والنحل) s. 75 - 84 Leipzig tabi, 1923.

[4] Maimonide, Le guide des égarés, Paris, 1856 - 1866.

maskaraya çeviriyorlardı. Bu itibarla ananecilerin tegallübü lâik ilim ve felsefe hareketini zayıflatmış, lâkin boğamamıştı [1].

Fakat, Selçuk devletinin kuruluşundan 127 sene evvel yani 913 tarihinde an'aneçiler hiç beklemedikleri bir şahsiyetin bu sahada kendilerini fevkalâde kuvvetlendirecek yardımına mazhar oldular [2]. Bulunduğu rasyonalizm safından ayrılarak kendilerine iltihak eden bu zat, Yemenli Ebu Musa el Eşari (ابو موسى الأشعري) ahfadından Ebülhasanil Eşari (ابوالحسن الأشعري) idi. 873 de Basrada doğmuş olan Eşari, rasyonalistler mektebinde tahsil etmiş, onların ilmiğ ve felsefiğ metodlarını öğrenmiş, kırk yaşına kadar rasyanalistler safında çalışmıştı [3]. Fakat tab'an mağrur ve kindar olan bu zat günün birinde üvey babası ve rasyonalistlerin reisi olan Ebu Ali Cübaiğ (ابو علي جبائي) ye kızarak bu mektepten ayrıldı. An'aneçilerin sıfatiye mezhebe ekseriyetin taraftar olduğu cebriye mezhebi esaslarında cüz'i tadilât yapmak suretile yeni bir mektep kurdu.

Rasyonalistlerin ilmiğ metodlarile mücehhez, natuk bir hatip, kudretli bir mantıkçı olan Eşarinin an'aneçiler safına iltihakı, büyük bir hâdise idi. O zamana kadar ilmiğ münakaşalarda daima rasyonalistlere mağlup olan an'aneçiler, Eşari ile kuvvetli bir muzahir bulmuş oluyorlardı.

Eşari bu tarihten itibaren rasyonalistler aleyhine harekete geçti. Konferanslar vermek, kitaplar yazmak suretile açıktan açığa mücadeleye atıldı. Mahirane bir çevirme hareketile fakihleri, mazi prest ananecileri, ilim ve felsefe düşmanlarını kendisine bağladı. Artık asrının en kudretli ve nüfuzlu imamı, o olmuştu!.. Fakihler kazandığı nüfuza gıpta ediyor, halk kendisini din düşmanlarını ezmeğe çalışan bir kahraman gibi alkışlıyordu....

Rasyonalizm aleyhdarlığı itibarile an'aneçiler daha az tehlikeli idiler. Onlar siyasiğ muzaheretlere rağmen bu cereyanı boğamışlardı. Çünkü iptidaîğ zihniyet müessese ve kanaatlerini rivayete istinaden müdafaa eden an'aneçilerin ilim ve mantık silâhi karşısında mukavemet kabiliyetleri yoktu. Bir darbe ile sarsılabiliyorlardı. Fakat, Eşarinin kurduğu mektep böyle değildi. Rasyonalistler içinde yetişen Eşari, onların prensiplerini, mücadele metodlarını biliyordu. Bu bilgiden istifade ederek kurduğu mektep zahiren ilme müstenit bir sima arz ediyordu. Bu manzara altında genç güzideler

[1] Dugat (Gustave), Histoire des philosophes et des théologiens musulmans, Paris 1878.

[2] Ibni Khallikan ابن خلكان, C. 1 s. 326 - 327.

[3] Keza, C. 1. s. 480 - 481.

onu ilmiğ ve cazip buluyorlardı. Selefiye (سلفیه) ve Kerramiye (کرامیه) le-
rin iptidaîğ telakkilerile tatmin edilemiyen, felsefe ve Lâik ilimlerde
büyük hamleler göstermek kabiliyetinde bulunan zekâlar, şeklen
mantığığ ve ilmiğ usulle mücehhez bir sistem gibi görünen Eş'ari
mektebine atılmakta tereddüt etmiyorlardı. Bu suretle an'anciler
karşısında evvelce rasyonalizmi iltizam etmiş olanlar bu defa Eş'a-
rinin yeni mektebine intisap ettiler. Natıkları selis, zekâları kes-
kin, mantıkları kuvvetli güzidelerin ezcümle Ebu Bekrilbakıllanığ
(ابو بكر الباقلى), İbni Fevrek (ابن فورك), Ebu İshakil İsferainiğ (ابو اسحق اسفرائينى),
Ebu Zeri Hireviğ (ابو زهرى), Ebulmaaliğ Cüveyniğ (ابو المالى جوينى), Ebu
Caferis Semaniğ (ابو جعفر السمانى), Ebülvefa İbni Âkil (ابو الوفاء ابن عقيل) ... gibi
âlimlerin bu mezhebi iltizam ve müdafaa etmeleri bütün münev-
verlerin nazarını bu mektebe çevirdi.

Fakat, felsefe henüz bu mektep tarafından aforozlanmamış, lâik
ilimler birer afet gibi gösterilmemişlerdi, Eş'arı mektebine bu son
hamleyi yaptırtan Ebulferec Abdürrahmanil Cevziğ (ابو الفرج عبدالرحمن الجوزى)
tarafından portresi pek güzel çizilmiş olan Ebu Hamid Mehmedül
Gazâli (ابو حامد محمد الغزالى) oldu [1].

Asrının bütün münevverleri gibi Eş'ari mektebini iltizam etmiş
olan Gazâli, Bağdatta, Nizamiye Medresesinin başında emsalsiz
şöhretini kazandıktan sonra Mekasidülfelasife (المقاصد الفلاسفة) ve Feyse-
lüttefrika beynel islâmi vezzındika (فيصل التفرقة بين الاسلام والزندقة) gibi eser-
lerle Eş'ari sistemi haricindeki fikir hareketlerini hırpalamağa
başlamış, sonra meşhur tehafetül felasife (تهافتة الفلاسفة) unvanlı eserile
tecavüze geçmiştir.

Müslüman dünyasını boğmak plânını hazırlamak üzere Kler-
montta toplanan haçlılar konsilinin in'ikadından (1095) bir kaç ay
evvel, islâm âleminde felsefe ve lâik ilimleri söndürmek, fikirle-
rinde irtibatsızlık bulunduğunu ispat etmek suretile Fârâbi ve İbni
Sina şöhretlerini yıkmak gayesile yazılan bu esere (Tehafütül
felasife) yani filozofların yere serilmesi gibi bir ad verilmiş olması,
müellifinin ruhunu göstermek itibarile şayanı dikkattir.

Gazâli bu eserinde filozofların bidaatları unvanı altında 20 me-
seleyi tenkit nazarından geçirmekte, bunların 17 sinde filozofları
yanlış yola gitmekle, üçünde ise küfre düşmekle itham eylemekte-
dir. Son üç meseleyi filozoflar tarafından iltizam edilen âlemin
kıdemi, Allahın cüz'iyyata ilmi şamil olmadığı yani kâinatın ezeli
kanunlara bağlı olduğu, cismaniğ haşrû neşrin inkârı gibi esaslar

[1] Ebül Ferec Abdürrahmanül Cevziğ (ابو الفرج عبدالرحمن الجوزى), Elmuntazam fi
Tarih il ümem (المنتظم في تاريخ الامم), Topkapı Sarayı Sultan Ahmet Kütüphanesi N. 2908.

teşkil etmektedir [1]. Bu kitabında filozofları tekfir eden Şöhretli imam diğer eserinde müslümanları dalâlete düşmekten men'i maksadile şu satırları yazıyor: (yüzmeyi iyi bilmiyenler dere ve deniz kenarlarından nasıl uzaklaştırılırsa halk da filozofların kitaplarını mütalaadan ve çocuk kısmı yılana yaklaşmadan nasıl mennedilirse kulaklarda hikemiyata ait kelimelerle karışmış olan filozof sözlerini dinlemeden öylece mennolunmalıdır) [2].

Gazâli aynığ eserinde yalnız felsefeyi menetmekle kalmıyor, insanları müspet düşünmeğe alıştıran riyaziyatı da din hesabına bir afet sayıyor ve gitgide bilhassa Şam'da geçirdiği on senelik çilekeşlik devresinden sonra, adeta bir engizisyon reisi kesiliyor. Felsefe ve lâik ilimlerle uğraşanları ezmek, boğmak istiyor. Fakat bu hedefine erişmek için zaman müsait değildir. Elmunkıdh Mined dalâl (المنقذ من الضلال) adlı eserinde felsefe ve lâik ilimlerle uğraşanları tenkil için kendisine zahir ve yardımcı olacak mütedeyyin ve kahır bir sultanın bulunmamasından acı acı şikâyet etmektedir [3].

Gazâlinin bu acı şikâyeti bize hem kendisinin ruhunu, hem de Selçuk Sultanlarının fikir ve vicdan serbestisine nekadar riayetkâr olduklarını; felsefeyi, lâik ilimleri müfrit mutaassıplara karşı nasıl koruduklarını göstermektedir.

Fakat, Gazâlinin hayatında kuvvetle tahakkuk ettiremediği bu emelini, ölümünden sonra eserleri temin etti. Vefatından yarım asır sonra bütün islâm dünyasında kazandığı umumîğ hürmet ve sulta neticesi olarak münevver zümre arasında Eş'arı - Gazâliğ sistemi haricinde düşünmek cesaretini gösterecek kimse kalmadı. Onun filozofları, lâik ilim taraftarlarını tekfir etmesi, ilim denilen şeyi Eş'arı sisteminden ibaret göstermesi, münevver zümre arasında rasyonalizme olan temayülü kurutmuş, meydanı her şeyi Eş'arı sistemi çerçevesi dahilinde görenlere bırakmıştır.

Bir aralık Endülüslü İbnürrüşd (ابن الرشد), Gazâlinin sultanını kırmak maksadile Tehafütütehafüt (تهافت التهافت) adlı bir eser yazmışsa da [4] hiçbir şeye muvaffak olamamış, Eş'arı - Gazâli sultanı bütün kuvvete devam etmiştir. Hattâ onbeşinci asrın ikinci yarısında Hocazade Muslihüddin Mustafa (مصالح الدين مصطفى) ile Alâüddin Tûsiğ (اعلاء الدين على الطوسي), İbnürrüşd' (ابن الرشد) e mukabele olarak ayrı ayrı iki kitap yazmak suretile Eş'arı - Gazâli saltanatını takviye etmişlerdir. Bu sulta

[1] Ebu Hamidül Gazâliğ (ابو حامد الغزالي), Tehafütül felasife (تهافت الفلاسفة). Berut tabı.

[2] Ebulvelid İbnürrüşd (ابو الوليد ابن الرشد), Tehafütütehafüt. (تهافت التهافت) Berut tabı.

[3] Ebu Hamidül Gazâliğ (ابو حامد الغزالي), Elmunkıdh mineddalâl (المنقذ من الضلال). S, 20

[4] Ebu Hamidül Gazâliğ (ابو حامد الغزالي), Elmunkığdh mineddalâl (المنقذ من الضلال) S. 20

zamanla okadar kuvvetlenmiş, o derece şümullenmiştir ki Osmanlı İmparatorluğu resmen Matüridiğ mezhebinde olduğu] halde, bütün İstanbul ve Türkiye medreselerinde son güne kadar tedrisat tamamile Eş'ariğ sistemine göre yapılmış, yüksek tahsil olarak Eş'ariğ mektebi teolojisi takip edilmiştir.

Gazâliğ eserleriyle yalnız felsefe ve rasyonalizmi yıkmağa çalışmakla iktifa etmemiş, aynı zamanda o vakte kadar Selefiye ve Kerramiye mezhepleri gibi avam arasında barınan tarikatçiliğe de bir cazibe vermiştir. Süryeli zengin bir Hıristiyanın Remlei Şam (رمله شام) da yaptırdığı ilk tekkede, hakikiğ hüviyeti bugüne kadar tamamile bilinemiyen Ebu Hâşim Sofiğ (ابو هاشم صوفی) tarafından [1] seki zinci asır ortalarında temeli atılan tarikatçiliğe mukâşefe yolu adını veren Gazali, onu sönük ve mensi savmasından çıkarmış, müstakbel sultasına namzet etmiştir.

Ölümü üzerinden henüz yarım asır geçmeden bütün Müslüman dünyasında ermiş bir veli, emsalsiz bir âlim otoritesini kazanan Gazâlinin bir taraftan felsefe ve lâik ilimleri aforozlaması, diğer taraftan da tarikatçiliğe bir hız, bir hamle verişi, hayatında kendisinin de tahmin edememiş olacağında şüphe etmediğimiz şu iki meşum neticeyi verdi:

Onun kutsiğ ve ilmiğ emsalsiz şöhretinin parıltısı karşısında kamaşan, gözler; yarasalar gibi; görmeyecek hale geldiler. Gittikçe daralan bir çerçeve dahilinde düşünmeğe mahkûm kalan dimağlar, ya Eş'ari mektebinin labirentleri içinde bunaldılar, veya meskenet ve atalete sürükliyen tarikatçilik izbeleri içine gömüldüler.

Fahrüraziğ (فخر الرازی) ler, Seyfüddin Âmidîğ (سيف الدين آمدی) ler, Sadüddin Teftazanîğ (سعد الدين تفتازانی) ler, Seyit Şerif Cürcanîğ (سيد شريف جرجانی) ler gibi ateşin zekâlar, düştükleri bu iskolastik çenberinden bir türlü kurtulamadılar. Celâlüddin Rumî (جلال الدين رومی) ler, Sadrüddin Koneviğ (صدرالدين قونوی) ler, Şihabüddin Sühreverdiğ (شهاب الدين سهروردي) ler, Bedrüddin Simaviğ (بدرالدين سيمائوی) ler gibi elanlı ruhlar da hayatı menfi görüş girdabı içinde çırpınmağa mahkûm kaldılar.

Eş'ari sistemi, zekâları iskolastik çenberi içinde söndüren bir mektep halini aldığı zamanlarda idi ki islâm dünyasının içtimaîğ, iktisadiğ, hukukiğ ve medeniğ kanunlarını ihtiva eden Fıkıh da, an'aneciliğın galebe eden tesirleriyle Ebuhanife (ابو حنيفة) nin açtığı geniş yoldan sapmağa başladı. Neticede zaman ve mekânın, ahval ve şeraitin tebeddüllile hükümlerin de değışmesi zarureti unutuldu. İtikadiğ ve fikriğ esaslar gibi hukukiğ ve hayatiğ prensipler de

[1] Namei Danişveran (نامه دانشوران). C. 3. S. 158-156. Tahran tabı.

hiç bir suretle değişmeyen, ihtiyaç ve icaplarla alâkalı olmıyan camit formüllere, medenî insanların fikir hamlelerini, hayatiğ faaliyetlerini felce uğratan iptidai telâkkilere bağlandı.

İlim, zamanın, ihtiyacın doğurduğu hadiselere cevap vermek için asırlarca evvele ait olan kuru ve cansız formülleri aramaktan ibaret addedildi. Artık vicdan ve irfan hürriyeti kalmamış, dimağlar şahlanan küflü bir zihniyetin mahkûmu olmuştu. Fikri kurutan, zekâyı söndüren, hayatı çürüten bu hal, pek tabii olarak İslâm âleminin umumiğ inhitatını hazırlamış oldu.

Zamanın, darlığını düşünerek kısatılmağa mecbur olduğum tezimin, Müslüman dünyasındaki inhitatın hakikî sebeplerini nerelerde aramak lâzım geldiğini gösterdiği kadar, Türkiyeyi kurtaran büyük inkılâbın ne kadar engin ve şuurlu bir görüş, ne derece zaruriğ ve kurtarıcı bir hamle mahsulü olduğunu da tebarüz ettirmiş olacağını ümit ediyorum.

Görüyorsunuz ki felsefe ve lâik ilimlerin boğulması, islâm dünyasının inhitata sürüklenmesi, münevverleri sinesinde toplıyan Eş'a'ri-Gazali mektebinin bir taraftan dimağları iskolastik labirenti içinde küflenmeğe mahkûm etmesinin, diğerk taraftan da bu sistem haricindeki irfan ufuklarını sımsıkı kapamış bulunmasının zaruri neticesinden başka bir şey değildir. İslâm dünyasının inhitata sürüklenmesini intaç eden bu hakikiğ sebebi ihmal ederek inhitat amilliğini Selçuk istilâsında aramak, eğer cehalet eseri değılse, kötü bir gazezkârlık olacağı şüphesizdir. Eğer Selçuk istilâsının hakikiğ neticeleri aranacak olursa, islâm dünyasının inhitatile değıl, sürüklendiğı kat'ig ölümden kurtulmasile karşılaşırız. Bu hakikati tebarüz ettirmek için Selçukilerin Ceyhun boylarına indikleri asırda islâm dünyasının arzettiğı manzarayı çizeceğim. Manzara şöyle idi:

Büyük Abbasiğ İmparatorluğu parçalanmış, birbirlerine rakip feodal devletlere bölünmüştü. Mütemadiyen birbirleriyle boğuşan prensler, muhtaç oldukları parayı bulmak için kendi tebaalarını soyuyor, hasma aid memleketleri de yağma ettiriyor, bu suretle sefalete sürükledikleri halkı sonunda kan ve ateş içinde boğuyorlardı. Sık sık batıp çıkan bu hükümetlerin adedi on birinci asrın ilk yarısında onbeşi buluyordu. Bunlardan Bağdadı, hilâfet merkezini istilâ eden Buveyh (بويه) oğulları, bir taraftan kendilerine her istediklerini veren halife Müstekfi (مستكفي)yi sürükleyerek Sarayından çıkarıp gözlerini oydururken, diğerk taraftan da tahrik ettikleri Sünniğ,

Şiiğ mücadelesi neticesi olark Bağdadi yağma ettiriyor, yaktırıyor, bigünah halkı sokaklarda parçalatıyorlardı [1].

Mısırdaki Fâtimiğ halifesi Hakimbiemrillâh (حكيم بامرالله), günün birinde siyah kölelerine Kahireyi yakarak halkın mallarını yağma, kadınlarını esir etmeleri emrini veriyor, neticede masum halk ile siyah köleler arasında üç gün üç gece boğuşma sahnesi olan Kahirenin üçte biri yanıyor. Aynı Halife diğeri bir gün kadınları sokağa çıkarmaktan menediyor. Kadın ayakkabısı yapacak kunduracıları idam ettireceğini ilân ediyor. Bu emir hilâfına sokağa çıkan her kadını parçalatıyor. Ölüm korkusile Kahirede tam yedi sene hiç bir kadın, ne gece ne gündüz başını evinin kapısından dışarı uzatmıyor [2].

Siyaseten bu vaziyette bulunan islâm dünyası, içtimaiğ hayat itibarile daha acıklı bir manzara arz ediyordu. Siyasiğ veya usüliğ ihtilâflar yüzüden zuhûr eden mezhepler gittihçe çoğalmış, Selçuk devletinin kuruluşundan iki sene evvel yani (1038) de ölen Abdülkahiri Bağdadiğnin ifadesine göre, adetleri 72 yi bulmuştu [3]- yekdiğerini tekfir eden bu mezhepler, Müslümanları birbirlerine hasmıcan olan 72 gruba ayırmıştı. Bunlardan Hanbeliler, Rasyonalistlerin tenkilinden sonra kuvvet ve cür'etlerini artırmış, Devlet otoritesinin bulunmamasından istifade ederek, şarap ve musiki aletleri aramak behanesile evleri basacak kadar cür'et bulmuş, hattâ kendilerile hemfikir olmıyan bazı alimlerin kabirlerini açarak cesetlerini yakmak gibi vahşetler göstermeğe başlamışlardı. Bu suretle mahkûm ettikleri zevat arasında büyük islâm müverrihi ibni Ceriri taberiğ (ابن جرير طبري)de bulunuyordu. Bütün bu ahval, büyük şehirlerde Ayyarlar denilen bir çapulcu sınıf türemesine yol açmıştı. Bunlar, satvetli bir devlet otoritesinin bulunmamasından istifade ederek halkı kasıp kavuruyorlardı.

İslâm dünyasının siyasiğ, içtimaiğ, ahlâkiğ ve iktisadiğ bakımından çok düşkün ve anarşik bir devrinde kurulan Selçuk devleti, o zamana kadar Abbasiğ İmparatorluğunda zuhûr etmiş olan devletlere nisbetle başka bir mahiyet arz ediyordu. Bu devletler Abbasiğ İmparatorluğunun sinisinden fıskırmış, onun mikroblu

[1] Ebu Ali Ahmet bin Miskeveyh (ابوعلى احمد بن مسكويه), Tecaribülümen (تجارب الامم), C. 2, S. 86 - 87

[2] Ebülmahasin ibni Tağrı berdi (ابوالمحسن ابن تغريدى), Ennücumuzzâhire (النجوم الظاهرة), C. 4, S. 176 - 171

[3] Ebu Mansur Abdülkahiri Bağdadi (ابومعمر عبدالقاهر بغدادى), elfark'beyelfirak (الفرق بين الفرق), s. 4 - 7 Mısır Tabı.

kucağında büyümüşlerdi. Bu Hükûmetleri kuranlar da, Abbasiğ halifeleri veya onların vassalları tarafından nasbedilmiş valiler veya kumandanlar idiler. Halbuki Selçukiler ilk günden itibaren müstakil olarak sahneye çıkmış, yüksek seciyelerle mücehhez, canlı ve özlü millîğ bir orduya istinat ediyorlardı. Orta asyanın yüksek yaylalarından inen Selçuk Türkleri ne Bağdadı çürüten yalan, riya, gammazlık, bühtan, nifak, mühasede, rüşvet ve ihtilâs gibi ahlâkiğ reziletlerle ülfet etmiş, ne de mezhep mücadeleleriyle manen bozulmuşlardı. Tabiatle mücadele ede ede yetişen bu insanlar, tabiat kanunlarını kavramış, realiteye, müspet düşünmeğe ve görmeğe alışmışlardı.

İrani istilâ ettikten sonra İraka inen Toğrul bey, taç dilenmek için değil, tahtını kaybetmiş olan halife Kaimbiemrillâha (قائم بامرالله) hürriyet ve devlet bahşetmek için Bağdada gitmişti. İşte bu şerait içinde kurulmuş olan Selçuk devletinin islâm dünyasına hakimiyetinin hakikiğ neticeleri şu oldu:

1 — Yakın Şarkı sarsmakta olan anarşik devir nihayet buldu. Afganistandan Akdeniz kıyılarına, Mısır hudutlarına kadar uzıyan sahalarda tek bir idareye bağı, disiplinli bir imparatorluk kuruldu.

2 — Geniş imparatorluk dahilinde herkesi malından, canından emin olarak yaşıtan kanunlar, hükümler cari olmağa başladı.

3 — Vergiler tanzim edildi: Halkı ezen haksızlıklar, usuller kaldırıldı.

4 — Türkistandan Akdenize kadar uzıyan geniş sahada asayişin takarrürü, ticaretin inkişafına yol açtı. Şarkla Garp arasındaki kadim ipek ticareti yolu yeniden açılmış oldu.

5 — Malâzgirt zaferi, anarşik devirden istifade ederek bir taraftan Erzuruma, diğeri taraftan Urfaya, Trablus Şama, Hamaya kadar ilerlemiş olan Şarkiğ Roma imparatorluğunun eski vaziyetini iade etmek yolundaki hülyalarına hitam verdi.

6 — Bütün din ve mezheplere karşı bitarafane hareket etmek seciyesile mütehalli olan Türkler. biri diğeri ni boğmak istiyen ve devlet içinde devlet rolünü oynamaya yeltenen mezhep peyrevleri-ne, devlet otoritesini tanıttırdı. Büyük şehirleri birer harp sahasına çeviren mezhep kavgalarına, ayyarlar çapulcuğuna kat'ı bir nihayet verdi. Bu suretle vicdan ve kanaat hürriyeti temin edilmiş oldu.

7 — Selçuk Sultanlarının islâm dünyasına kazandırdıkları huzur ve asayiş, -Sâman oğulları ülkesi müstesna olmak üzere - bir

zamandanberi durmuş olan ilim hareketine yeni bir inkişaf hızı verdi. Rey de, İsfehanda, Bağdatta, Nişaburda yeni yeni üniversiteler açıldı. Hastahaneler yanında Tıp Fakülteleri kuruldu. Bu üniversitelerde Hayyam (خيام) gibi riyaziyat ve felsefede temayüz eden bir âlim, Elmugni Fittip (المغنى في الطب) müellifi Ebülhasan Sait ibni Hibetullah (ابولحسن سعيد بن هبة الله) gibi bir filozof tabip, Takvimülebdan fi Tedbirilinsan (تقويم الابدان في تدبير الانسان) müellifi İbni Cezle (ابن جوله) gibi bir tabiiyat ve fizyoloji mütahassısı, nihayet Ebülferec bin Tayyip (ابولفرج بن طيب) ayarında bir tabiiyat âlimi yetişti.

8 — Selçuk Türkleri, Müslümanlığı ön Asyada boğmak ve çıktığı çöle sokmak hırsile Şarka akan haçlılara karşı koyarak Sürye, Mısır ve Mezopotamya Araplığını kurtardılar.

9 — Türklerin centilmenlikleri haçlılarda papaz tahrikâtının uyandırdığı huşuneti izâle etti. Bu sayede Şark medeniyeti ile uzun müddet yakından temas imkânını buldular. Bu temas ve tetkik, nihayet garpte rönessansı doğuracak bir zemin hazırlamış oldu.

Türk tarihi düne kadar bizzat Türkler tarafından yazılıp müdafaa edilemediğinden yalnız müslüman dünyası için değil, bütün beşeriyet için bir yükselme hızı olan Selçuk istilâsı, yabancılar tarafından bir felâket amili gibi gösterilmiş ve bazılarını saydığım hakikiğ neticeler ihmal edilmıştır.